

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЗАХИСТУ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРАВ ОСІБ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ УКРАЇНИ

Ліховіцький Я. О.

*доктор юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та процесу,
юридичного факультету,*

ДВНЗ «Ужгородський національний університет» Україна;

lihovickiy.jo@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-8537-2676

Ліховіцький Я. О. Деякі питання захисту соціально-економічних прав осіб, які відбувають покарання у сфері виконання покарань України.

В статті піддано аналізу зміст господарської діяльності підприємств установ виконання покарань України як одного із джерел фінансування сфери виконання покарань та напрямів виправно-ресоціалізаційного процесу засуджених у колонії і виправних центрах.

Це один із проблемних (правових) аспектів, що в тому числі впливає й на фінансово-економічне становище підприємств установ виконання покарань, а також у цілому – на рівень та ефективність господарської діяльності Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України, доходи від якої виступають додатковим джерелом фінансування цієї системи поряд з витратами, що визначаються на утримання органів та установ виконання покарань у Державному бюджеті України. Включення доходів від праце-використання засуджених до додаткових джерел фінансування Державної кримінально-виконавчої служби України. Вагома економічна проблема полягає в тому що Державної кримінально-виконавчої служби України фінансується з Державного бюджету щорічно тільки на 40%, даний стан недофінансування тягне за собою багато чинників таких як забезпечення законних прав засуджених осіб до відбування покарання в установах виконання покарання, неякісне лікування хворих осіб які позбавлені волі, відсутність профілактики та попередження захворюваності серед ув'язнених осіб в установах виконання покарання, низька ефективність проведення заходів з профілактики захворюваності, також відсутність спеціальних медикаментів та препаратів для ефективного забезпечення охорони здоров'я ув'язнених. Державна кримінально-виконавча служба України для проведення заходів щодо виправлення та ресоціалізації засуджених осіб до позбавлення волі в установах виконання покарань, дане питання досліджено недостатньо, що, в свою чергу, впливає й на стан оперативно-службової та фінансово-господарської діяльності органів та установ виконання покарань та обумовлює актуальність, теоретичне та практичне значення цієї наукової статті.

Ключові слова: фінанси; господарська діяльність; підприємство; установа виконання покарань; економіка; персонал; засуджені; позбавлення волі на певний строк; обмеження волі.

Likhovitsky Y. O. Some issues concerning the protection of social and economic rights of persons who are serving sentences in the field of execution of punishment of Ukraine.

The article analyzes the content of economic activity of enterprises of the penal institutions of Ukraine as one of the sources of financing for the execution of punishment and the directions of institutions of the correctional and resocialization process of convicts in the colony and correctional institutions.

This is one of the problematic (legal) aspects, which also affects the financial and economic situation of enterprises of the PIs, as well as in general, on the level and efficiency of the economic activity of the State Criminal Execution Service (DKVD) of Ukraine, the incomes of which serve as an additional source the financing of this system along with the expenditures, which are determined for the maintenance of bodies and GDP in the state budget of Ukraine. Inclusion of the proceeds from the labor use of the convicted persons to additional sources of financing of the State Committee of Internal Affairs of Ukraine. The economically important problem is that the State Criminal Execution Service of Ukraine is financed only by 40% annually

from the State Budget; this state of underfunding entails a number of factors such as ensuring the legal rights of sentenced persons to serving sentences in penitentiary institutions, poor treatment of sick persons who are deprived of their liberty, lack of prevention and prevention of morbidity among inmates in penal institutions, low effectiveness of prevention activities with hvoryuvanosti also no special medicines and drugs to provide effective health care of prisoners. The State Criminal Execution Service of Ukraine for carrying out measures on correction and resocialization of convicted persons to imprisonment in penitentiary institutions, this issue is not sufficiently investigated, which in turn affects the state of operational and service and financial and economic activity of bodies and institutions of execution punishments and determines the relevance, the theoretical and practical significance of this scientific article.

Key words: finance; economic activity; enterprise; penal institution; economy; personnel; condemned imprisonment for a certain period; restriction of freedom.

Постановка проблеми. Відповідно до вимог ст. 6 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України, суспільно корисна праця відноситься до основних засобів виправлення та ресоціалізації засуджених [1]. У той самий час, як це витікає із змісту ст. 8, 107 цього ж Кодексу, особи, які відбувають покарання, мають право, а не обов'язок працювати на підприємствах установ виконання покарань (УВП), що не в повній мірі кореспондується в цілому з теоретичними постулатами виправно-ресоціалізаційного процесу, які виведені на доктринальному рівні [2], а саме: основні засоби виправлення та ресоціалізації (встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим); пробація; суспільно-корисна праця; соціально-виховна робота; загальноосвітнє і професійно-технічне навчання та громадський вплив) застосовуються до засуджених в обов'язковому порядку і мають вирішальне значення при застосуванні до них визначених у законі інститутів права (заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 Кримінального Кодексу (КК); умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (ст. 81 КК); помилування (ст. 87 КК); ін.). Це один із проблемних (правових) аспектів, що в тому числі впливає й на фінансово-економічне становище підприємств УВП, а також у цілому – на рівень та ефективність господарської діяльності Державної кримінально-виконавчої служби (ДКВС) України, доходи від якої виступають додатковим джерелом фінансування цієї системи поряд з витратами, що визначаються на утримання органів та УВП у Державному бюджеті України.

Інша проблема, що обумовлена та органічно пов'язана з першою, полягає у тому, що розпочинаючи з 1991 року по даний час, ДКВС України щорічно фінансується з Державного бюджету тільки на 40% [3]. При цьому, основним джерелом, шляхом якого відбувалось перекриття дефіциту фінансування з цих питань, були доходи від працевикористання засуджених на підприємствах УВП. Більш того, це джерело залишається на сьогодні для ДКВС України одним із необхідних у структурі доходів та витрат, які виділяються на функціонування даної системи, не дивлячись на те, що в 2014 році суспільно-корисна праця стала для засуджених не обов'язком, а правом [4].

Таким чином, слід визнати, що в наявності складна прикладна проблема, яка потребує нагального вирішення, а саме – доведення необхідності (чи заперечення її) подальшого включення прибутків від господарсько-виробничої діяльності підприємств УВП до структури фінансування системи ДКВС України з Державного бюджету, що й визначило мету та основне завдання даної наукової статті.

Стан дослідження. Аналіз наукової літератури показав, що найбільш активно та продуктивно розробкою питань, що стосуються означеної проблематики дослідження, займаються такі науковці, як: О. М. Бандурка, В. А. Бадира, Т. А. Денисова, І. І. Жук, О. Г. Колб, І. М. Копотун, В. Я. Конопельський, В. А. Меркулова, А. Х. Степанюк, В. Я. Трубников, С. Я. Фаренюк, І. С. Яковець та ін. Разом з тим, у сучасних умовах реформування ДКВС України [5], дане питання досліджено недостатньо, що, в свою чергу, впливає й на стан оперативної-службової та фінансово-господарської діяльності органів та установ виконання покарань та обумовлює актуальність, теоретичне та практичне значення цієї наукової статті.

Виклад основних положень. Для того, щоб зробити висновок про необхідність (чи заперечити її) включення доходів від працевикористання засуджених до додаткових джерел фінансування ДКВС України, дуже важливо проаналізувати історичний генезис вирішення даної проблеми в новітній історії України (з 1991 року). У цьому контексті та з точки зору визначення змісту кримінально-виконавчої політики України того часу, цінним є положення, що були визначені в Основних напрямках реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР, які були затверджені в постанові Кабінету Міністрів України від 11 липня 1991 р. № 88, а саме: а) здійснити поступовий перехід на утримання УВП за

рахунок Державного бюджету; б) відмінити централізоване планування та відрахування в Держбюджет доходів від трудового використання засуджених; в) за рахунок відрахувань від прибутку підприємств створити республіканські страхові та інвестиційні фонди, а також розширити комерційно-посередницькі послуги підприємствам УВП з боку республіканського комітету; г) залишати всю суму прибутку, отриманого від промислової діяльності, а також доходи від виробництва майстерень у розпорядженні кримінально-виконавчої системи для вирішення соціальних і господарських питань [6].

Який стан справ з цього питання був до 1991 року, можна тільки уявити, як основний ідеолог пролетаріату 20 сторіччя В. І. Ленін сформулював зміст політики у даному напрямі, а саме: 1. В одному місці посадять у в'язницю десяток багатіїв, дюжину шахраїв, півдюжини робітників, що ухиляються від роботи. 2. У другому – поставлять їх чистити нужники. 3. У третьому – забезпечать їх, після відбуття карцеру, жовтими білетами, щоб увесь народ, доки вони виправляться, наглядав за ними, як за шкідливими людьми. 4. У четвертому – розстріляють на місці, одного з десяти, винних у дармоїдстві [7].

Що змінилось у 1991 – 2017 р. р., красномовно свідчить офіційна статистика. Зокрема, у 1991 р. на підприємствах УВП України було виготовлено товарної продукції на суму 201,5 млн. крб. При цьому, виконання плану засудженими склало 111,1 % (по зрівнянню з 1990 роком ріст склав 201,6 млн. крб.) [8], з чого можна зробити висновок, що проблеми фінансування кримінально-виконавчої системи України на той час не було.

У 1992 році в Україні була прийнята низка нормативно-правових актів, спрямованих на удосконалення господарсько-виробничої діяльності УВП та порядку нарахування заробітної плати для засуджених, позбавлених волі, що, без сумніву, не змогло не відобразитись на загальному стані справ з означених питань. Зокрема, відповідно до вимог постанови Кабінету Міністрів України від 22.02.1992 р. № 78 «Про зміну порядку відрахувань із заробітної плати спецконтингенту, який утримується в установах МВС», заробітна плата для осіб, які тримались в УВП, з 01.01.1992 р. нараховувалась у повному об'ємі за діючими у відповідних галузях народного господарства тарифними ставками та посадовими окладами. Крім цього, із заробітної плати засуджених до позбавлення волі утримувався податок на доходи фізичних осіб, вартість гарантованого харчування, одягу, взуття, спецмедикаментів, а також фактично наданих для них послуг. Інші відрахування із заробітної плати цих осіб здійснювались на загальних підставах у відповідності з діючим законодавством [8]. Як результат: тільки за I півріччя 1992 року падіння об'ємів виробництва по зрівнянню з аналогічним періодом 1991 року склало 17 % [9]. При цьому, в результаті відсутності коштів у підприємств УВП в I півріччі 1992 р. було недореалізовано 35,8 тис. тон проката чорних металів, 65,5 тис. тон алюмінієвого проката і 4,5 тис. тон гнутих профілей та іншої продукції [9].

Аналогічні тенденції збереглися і в 1993 році. Так, станом на 1 жовтня 1993 року об'єм виробництва в УВП знизився з аналогічним періодом 1992 р. на 5,1 % [10]. Більш того, за 9 місяців 1993 р. на складах УВП накопичилось нереалізованої продукції на 73 млрд. крб., а 2 тис. засуджених, позбавлених волі, не мали роботи на підприємствах УВП; 17 % цих осіб не виконували встановлених норм виробітки, ін. [10] – і це при тому, що відповідно до вимог декрету Кабінету Міністрів України від 10.05.1993 р. № 48 «Про порядок використання прибутків державними підприємствами і організаціями», на технічне переобладнання, освоєння нових технологій та природоохоронні заходи підприємства УВП мали право залишати від 30 до 80 % прибутків після сплати обов'язкових платежів [10]. Суттєво не покращились ці показники й в цілому за 1993 рік. Зокрема, темпи росту виробництва в УВП склали лише 93% по зрівнянню з 1992 р., а кількість нереалізованої продукції, що накопичилась на складах, – 60 % від загального випуску (на суму 187 млрд. крб.) [11]. При цьому, безробітними залишались майже 2 тис. засуджених, які тримались в УВП, а за харчування цих осіб державою було погашено 60 % від його вартості [11].

У 1994-1997 р. р. ситуація з означених вище проблем не змінилась, не дивлячись на прийняття у 1996 р. Конституції України [12] та низки нормативно-правових актів, що стосувались сфери виконання покарань [13]. Зокрема, у 1997 році кримінально-виконавча система була профінансована з Державного бюджету України тільки на 92,7 %, а всього було недоотримано з бюджету коштів на 18,6 млн. грн.; заборгованість УВП по бюджетній діяльності склала 69,6 млн. грн. [14], при тому, що обсяги виробництва у цьому році по зрівнянню з 1996 р. зросли на 7,9 %, а було працевлаштовано на 10 тис. засуджених більше, ніж за попередній період [14]. Крім цього, у 1997 році було реалізовано, як, власне, й у попередні роки (1991-1996), тільки 65,8 % виготовленої продукції; безробітними залишались 37 % засуджених в УВП, а ще 25 тис. засуджених не були забезпечені роботою в повному обсязі;

по кримінально-виконавчій системі недоотримано 44 млн. грн. доходів, які повинні були залишитися в розпорядженні УВП – і це при тому, що 01.12.1996 р. була прийнята постанова Кабінету Міністрів України № 1454 «Про невідкладні заходи щодо залучення до праці осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі», відповідно до якої до цієї діяльності приєднувались місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування [14]. При цьому і зазначені регіональні програми були реалізовані у 1997 році тільки на 59 % [14].

У 1998 році, не дивлячись на збільшення на 6,2 % обсягів виробництва в УВП, кількісно-якісні показники фінансової та виробничо-господарської діяльності також мали тенденції до зниження [15]. Так, загальна сума залишків готової продукції на складах УВП зросла на 19 % і складала станом на 01.01.1999 року 83,7 млн. грн. або 4,2 місячних обсягів товарного виробництва [15]; рівень бартерних операцій склав 76,4 % від усієї фінансової діяльності; кредиторська заборгованість підприємств – 44,8 % (195,9 млн. грн.), а дебіторська – зросла за 1998 рік у 3,1 рази (97,5 млн. грн.); недоотримано 42 млн. грн. доходів; ін. [15]. Особливістю 1998 року було і те, що з квітня кримінально-виконавча система була частково виведена з підпорядкування МВС України на підставі Указу Президента України від 22.04.1998 р. «Про утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань» [16]. Проте ні в цей період, ні в 1999 році, коли відбулось повне виведення Державного департаменту України з питань виконання покарань ДДУПВП) із системи МВС України [17], суттєвого покращення фінансової та виробничо-господарської діяльності підприємств УВП не відбулось. Так, у 1999 році кредиторська заборгованість УВП по бюджету зросла по зрівнянню з 1998 роком на 49 % і складала 119 млн. грн., з яких заборгованість : а) по заробітній платі – 4,2 млн. грн.; б) за енергоносії – 28,7 млн. грн.; в) за медикаменти – 4,2 млн. грн.; г) за речове майно – 4,2 млн. грн.; г') інша заборгованість – 20,9 млн. грн. [18]. Крім цього, на підприємствах УВП з 127,3 тис. засуджених, які повинні були виводитись на роботу, працювало лише 59,4 тис. осіб (46,6 %). Станом на 01.01.2000 р. загальна сума залишків готової продукції на складах УВП складала понад 82 млн. грн., або 3,8 місячних обсягів виробництва продукції, а разом з дебіторською заборгованістю за відвантаженою продукцією з обігу було вилучено майже 136 млн. грн. Також збитковими у кримінально-виконавчій системі у цьому році були 23 підприємства із 187, які понесли балансові збитки в сумі майже 3 млн. грн. [18], а падіння обсягів виробництва було допущено ще в 45 УВП [18].

У 1999 році відношення реалізації до випуску товарної продукції з урахуванням залишків на складах УВП становило 75,6 %, а рівень бартерних операцій досяг 80,5 % (у 1998 – 76,4 %) [14]. При цьому, дебіторська заборгованість зросла на 8,7 % та складала 49,5 млн. грн., що перевищувало 2,3 місячного обсягу виробництва продукції. Все це привело до заборгованості по заробітній платі виробничого персоналу, яка у порівнянні з початком року зросла на 7,9 % і на 01.01.2000 становила 11,8 млн. грн. – 7-ми місячний строк [18]. У цьому ж році на 3,7 тис. засуджених скоротився їх вивід на оплачувані роботи підприємств УВП і склав 59,5 тис. осіб, з них майже 17 тис. не були забезпечені роботою в повному обсязі не мали змоги виконувати норми виробітку [18]. При цьому, незважаючи на збільшення заробітку за один відпрацьований людино-день з 1 грн. 01 коп. до 1 грн. 18 коп., рівень виконання завдання по отриманню доходів від працевикористання склав тільки 28,3 % (фінансування з Державного бюджету – 40 %), тобто 15,3 млн. грн. при плані 54,1 млн. грн. [18]. У той самий час, регіональні програми працевикористання засуджених у виді виготовлення товарної продукції були виконані тільки на 90 % від затверджених обсягів (55,6 млн. грн.), а за рахунок місцевих бюджетів – на 45 % (9,7 млн. грн.) [18].

Ось в такому стані завершив ДДУПВП свій перший самостійний рік функціонування в системі центральних органів державної виконавчої влади і не змінив негативних тенденцій у фінансовій та господарській діяльності, що склались ще у 1991 році. Не змінило ситуацію у цьому сенсі ні прийняття у 2003 р. нового КВК України та закріплення у ньому права (а не обов'язку) засудженого на трудову діяльність під час відбування покарання [1], ні спеціального Закону України від 23.06.2005 «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», ст. 16 якого наділила підприємства УВП статусом казенних [19], тобто таких, у яких виготовлення та реалізація готової продукції покладається на державу.

Та й при такому нормативно-правовому й організаційному підході (самостійності ДДУПВП) фінансова та виробничо-господарська діяльність підприємств УВП до 2010 року включно (часу, коли Указом Президента України від 09.12.2010 р. це відомство було частково підпорядковано Міністерству юстиції України [20]), змістовно та якісно не змінилась: щорічно кримінально-виконавча система

фінансувалась лише на 40 % з Державного бюджету України та частково покривала свої видатки за рахунок доходів від працевикористання засуджених (до 30 % максимум) [17].

Як показали результати спеціальних наукових досліджень [21], волонтаристські у 2011-2014 рр., та, подекуди, авантюристичні дії Міністерства юстиції України у 2015-2017 р. р. у виді безглузких та безсистемних реформ у сфері виконання покарань [5] при якісній видозміні змісту кримінально-виконавчого законодавства України з метою його приведення до європейських стандартів [4], привели до того, що не тільки не змінило стану речей, а саме: щорічного 60 % недофінансування ДКВС України з Державного бюджету, але й фактично привело до краху виробничо-господарської діяльності підприємств УВП у сьогоднішніх умовах [22].

Висновок. Таким чином, короткий історичний екскурс фінансової та виробничо-господарської діяльності підприємств кримінально-виконавчої системи України у сучасних умовах її незалежності (1991-2017 р. р.) свідчить про те, що без урахування можливостей інших фінансових джерел, включаючи й доходи від працевикористання засуджених, які відбуваються покарання в УВП, держава не в змозі самостійно 100 % забезпечувати їх повноцінну життєдіяльність при існуючому національному законодавстві у сфері виконання покарань. Крім цього, цілком логічним з цього питання є й інший висновок, а саме: 1) підприємства УВП можуть бути конкурентноздатними лише тоді, коли вони є власниками новітніх технологій та ресурсних фондів і сил. Для цього в кожній УВП має бути відповідна виробнича база, власником якої є або держава або приватна особа; 2) для забезпечення законодавчо визначених завдань у сфері виконання покарань (ст. 1 КВК України) при кожній УВП має функціонувати в обов'язковому порядку сучасне професійно-технічне училище, яке має готувати фахівців для реалізації новітніх технологічних програм;

3) маючи закріплене у законі (ст. 8, 107 КВК) право на трудову діяльність, засуджений зобов'язаний здійснювати своє утримання в УВП й за рахунок власних можливостей, включаючи виробничі навички, що не суперечить змісту виправно-ресоціалізаційного процесу, який здійснюється відносно нього, та нормам матеріального права (КК, КВК), що передбачають застосування інститутів звільнених від покарання або його подальшого відбування з урахуванням відношення особи до праці (сумлінного, зразкового, відповідального тощо).

Список використаних джерел:

1. Кримінально-виконавчий кодекс України. прийнятий 11 липня 2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 3-4. Ст. 21.
2. Науково-практичний коментар Кримінально-виконавчого Кодексу України. А. П. Гель, О. Г. Колб, В. О. Корчинський та ін. за заг. ред. А. Х. Степанюка. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 496 с.
3. Конопельський В. Я. Диференціація та індивідуалізація виконання покарання у виді позбавлення волі: поняття, зміст, реалізація у кримінально-виконавчій діяльності України: Монографія. В.Я. Конопельський. Одеса: ОДУВС, 2014. 474 с.
4. Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів Електронний ресурс. Закон України від 8 квітня 2014 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
5. Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та утворення територіальних органів Міністерства юстиції. постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2016 р. № 348. Офіційний вісник України. 2016. № 44. Ст.86.
6. Про Основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР. Електронний ресурс. Постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 11 липня 1991 р. № 8. URL: www.rada.gov.ua.
7. Аваков А. Б. Ленін з нами? Харків. Фоліо, 2017. 157 с.
8. Информационный бюллетень Главного управления исполнения наказаний МВД Украины. Киев. ГУИН МВД Украины, 1992. 28 с.
9. Оперативно-служебная деятельность предприятий уголовно-исправительной системы : Информ. бюл. Киев. ГУИН МВД Украины, 1992. № 2. 39 с.
10. Оперативно-служебная и производственно-хозяйственная деятельность учреждений уголовно-исполнительной системы. Информ. бюл. Киев. ГУИН МВД Украины, 1993. № 9. 48 с.
11. Оперативно-служебная и производственно-хозяйственная деятельность учреждений уголовно-исполнительной системы за 1993 г. Информ. бюл. Киев . ГУИН МВД Украины, 1994. № 10. 88 с.
12. Конституція України. прийнята 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

13. Виправно-трудоий кодекс України. станом на 10 грудня 1996 р. Упоряд. Фаренюк С. Я., Корчинський В. О., Руднік В. І. та ін. Київ. НВТ «Правник», 1996. 64 с.
14. Оперативно-службова і виробничо-господарська діяльність установ кримінально-виконавчої системи у 1997 році. Інформ. бюл. Київ. УВП МВС України, 1998. № 20. 113 с.
15. Оперативно-службова і виробничо-господарська діяльність установ кримінально-виконавчої системи у 1998 році. Інформ. бюл. Київ. Державний департамент України з питань виконання покарань, 1999. № 2. 83 с.
16. Про утворення Державного департаменту України з питань виконання покарань. Указ Президента України від 22 квітня 1998 року № 344/98. Урядовий кур'єр. 1998. № 82-83. 30 квіт.
17. Про повне виведення Державного департаменту України з питань виконання покарань з підпорядкування МВС України. Указ Президента України від 11 березня 1999 року. Офіційний вісник України. 1999. № 11. Ст. 24.
18. Оперативно-службова та виробничо-господарська діяльність органів і установ виконання покарань у 1999 році. Інформ. бюл. Київ. ДД УПВП, 2000. 84 с.
19. Про Державну кримінально-виконавчу службу України. Закон України від 23 черв. 2005 р. Офіційний вісник України. 2005. № 30. Ст. 121.
20. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади. Указ Президента України від 9 грудня 2010 року. Офіційний вісник України. 2010. № 94. Ст. 3334.
21. Запобігання злочинам, що вчиняються персоналом Державної кримінально-виконавчої служби в Україні у сфері виконання покарань. Монографія. А. В. Савченко, Я. О. Ліховіцький, О. Г. Колб та ін. за заг. ред. д. ю. н. проф. член-коресп. НАПрУ Коваленка В. В. Луцьк. ПРАТ «Волинська обласна друкарня», 2017. 526 с.
22. Заступник міністра юстиції Чернишов. Дуже «компетентна» Рада ухвалила «закон Савченко» і швидко скасувала. Може тому, що всі, хто треба, вийшли. URL: <http://gordonua.com/ukr/publications/-zastupnik-ministra-justitsiji-chernishov-kompetentna-rada-uhvalila-zakon-savchenko-i-shvidko-skasovala-mozhe-tomu-shcho-vsi-hto-treba-vijshov-216570.html>.